

Aleksandra Jankowska

MIĘDZY BLISKIM WSCHODEM A GRECJĄ – PIENIĄDZ W OKRESIE ARCHAICZNYM

ABSTRAKT Znaleźiska srebrnych skarbów z terenu Lewantu, datowanych na okres między X a VI w. p.n.e. dostarczyły interesującej perspektywy w rozważaniach nad początkami monety greckiej. Przeprowadzone badania metalograficzne wykazały, że przynajmniej jeden ze wspomnianych skarbów został wytworzony ze srebra pochodzącego z Laurion, Sifnos i Chalkidiki. Przybicie stempla na fragmencie metalu o określonej masie, ustanowione około 600 r. p.n.e. w cywilizacyjnym tyglu reprezentowanym przez położone w zachodniej części Azji Mniejszej greckie państwa – miasta i królestwo Lidii, dopełnia ekonomicznego obrazu świata, w którym ważenie metalu było stałą i doskonale poznaną praktyką. Fundamentalna różnica tkwiła jednak w greckich poszukiwaniach nowych form rządzenia i administracji. Pieniądz w postaci monety wypełnił bowiem tak symboliczne jak i funkcjonalne potrzeby *polis* jako instytucji i jej mieszkańców.

Słowa kluczowe: archaiczna Grecja, Bliski Wschód, wprowadzenie monety, *polis*, Arystoteles

ABSTRACT As early as the third millennium BC, silver began to play the role of a privileged commodity and as reserve of value in Egypt and in the kingdoms of the Near East. In the second millennium and increasingly in the first millennium, silver was used not only as a reserve and measure of value but, what is more significant as an instrument of payment. Whether archaeological or textual, the evidence from the Mesopotamian states and from the Levant shows that silver was increasingly used as a monetary instrument at that time. The so-called *Hacksilber* is found in more than thirty hoards in the Levant in the Iron Age Period. This can partly demonstrate that the fundamental concepts of money were established in the Near East long before the Greeks and the Lydians adapted them and, above all, transformed these into the form of coin, in the 6th century. This great transformation, as well as the vast historical question of the emergence of coinage was directly related to the evolution of institutions bound up with the emergence of the *polis*.

Key words: Archaic Greece, Near East, invention of coinage, *polis*, Aristoteles

W dziejach pieniądza, świat grecki wyznaczył punkt zwrotny, przynajmniej w zachodniej tradycji studiów nad powstaniem monet¹. Chodzi tu konkretnie o użycie metalowego krążka o wadze ustalonej w określonym standardzie i noszącego, zazwyczaj poprzez wybicie, znak autorytetu przyznającego się do jego emisji i potwierdzającego przywilej jego akceptowania przez użytkowników². Dzięki produkcji monet społeczeństwo greckie było pierwszym, które wytworzyło prawnie umocowany instrument monetarny łączący w sobie bezprecedensową precyzję i wygodę z podstawowymi funkcjami pieniądza. Monetarna historia Grecji końca okresu archaicznego oraz doby klasycznej stała się

w rzeczywistości historią upowszechniania monet, które weszły do stałego użytku i uczestniczyły we wszystkich procesach ekonomicznych³.

Użycie metali szlachetnych jako pieniądza nie było charakterystyczne jedynie dla starożytnej Grecji⁴. W II tysiącleciu p.n.e. i w coraz większym stopniu w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. srebro było w użyciu nie tylko jako „rezerwa finansowa” i miara wartości, ale także jako ważny środek w regulowaniu płatności⁵. I właśnie z tego

¹ Praca wykonana została w ramach realizacji projektu „Grecka Kymisala. Antyczna „polis” na wyspie Rodos”. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/11/B/HS3/02061.

² Tak zdefiniowany pieniądz w postaci monety pojawia się w pracy A. Bressona 2015: 260.

³ Na temat monetarnej historii świata greckiego, patrz: Kraay 1976; Howgego 1990 i 1995; Nicolet-Pierre 2002; Le Rider 2001, 2003; Schaps 2004; Mielczarek 2006; także von Reden 2002 oraz 2010. Na temat początków monety posiadamy znaczącą liczbę prac, która ponad wszystko podkreśla brak rozstrzygających odpowiedzi na fundamentalne pytania, o to – jak napisała Ch. Thompson – „kto, dlaczego w zachodniej części Azji Mniejszej, dlaczego około 600 roku p.n.e. i właściwie co?”. Thompson 2003: 67 oraz Kim 2001: 44.

⁴ Balmuth 1967: 25-27; 1975: 294.

⁵ Schaps 2004: 49-51; 105-106. Fragmenty srebra,

ostatniego powodu niezmiennosc wysokiej wartosci polaczonej z trudnoscia zdobywania kruszców, a jednoczesnie mozliwosci ich dzielenia, zloto, elektron i srebro przejeły role pieniadza, szczegolnie na Bliskim Wschodzie⁶. Powraca jednak pytanie, czy opatrzony stemplem emitenta fragment metalu mógł przedstawiac nowa jakość w porównaniu ze srebrem wazonym, zwlaszcza, ze wiemy o tym, iz pierwsze monety obiegaly lokalnie, a wplyw gospodarki na pieniazd monetarny pozostawal ograniczony z powodu barier politycznych, egzemplifikowanych przez lokalne standardy wagowe i tresc przedstawien umieszczonych na monetach. Odpowiedz na nie dyskutowano wielokrotnie.

W ostatnich latach rozwinęła się debata, w której oryginalność wynalazku lidyjsko-greckiego zestawiono z formami wymiany i pieniadzem uzywanymi na Bliskim Wschodzie. Zostala ona ponownie pobudzona przez ocene tekstów zródlowych w kontekście nowych znalezisk skarbow⁷. Zespołow, o których ogólnie można napisac, ze zawieraly one w różnych proporcjach sztabki srebra, brylki srebra i drobną biżuterię srebrną. Szczegolnie interesujaca wydaje się analiza trzydziestu pięciu skarbow, odkrytych na 13 stanowiskach z terenu współczesnego Izraela i Autonomii Palestyńskiej – z Zachodniego Brzegu Jordanu, datowanych na okres od X do VI wieku p.n.e.⁸ Źródła pochodzące glównie z archiwów z terenu Mezopotamii wskazuja bowiem na uzytkowanie opatrzonych pieczęcią woreczków/sakiewek; pieczęć poświadczala

zwane *Hacksilber* są licznie znajdowane w postaci skarbow na terenie Iranu, Mezopotamii, Syrii czy Egiptu. Nie oznacza to jednak, ze rozprzestrzenianie się obiegu srebra w tej formie bylo tak znaczne jak w przypadku monet. Kletter 2003 i Kletter 2004 wyraźnie uwypukla różnice między srebrem w tej postaci a monetami.

⁶ Seaford 2004: 16-22; Schaps 2004: 15-17.

⁷ Skarby takie są niezwykle istotne z kilku powodów. Przede wszystkim przedstawiają największe, znane skupienie skarbow srebrnych pochodzących z Bliskiego Wschodu i złożone są prawie wyłącznie z przedmiotów srebrnych. Skarby srebrne są oczywiście znane i z innych regionów, z okresów wcześniejszych, jednak warstwy datowane na epokę brązu, na omawianym terenie dostarczyły jedynie dwu porównywalnych znalezisk. Nie tylko częstotliwość pojawiania się takich skarbow wzrasta w epoce żelaza, ale dwa z największych skarbow siekanego srebra znanych z Bliskiego Wschodu zostały zdeponowane na terenie Zachodniego Brzegu Jordanu w okresie żelaza. Skarby z Dor i Eshtemoa zawierały odpowiednio 26 i 8,5 kilogramów srebra. Co więcej skarby takie pojawiły się w regionie nieposiadającym własnych złóż srebra. Thompson 2003: 69; Stern 2001: 1-26; Kletter, Brand 1998: 139-154.

⁸ Thompson 2003: 70-71; Bresson 2006: 3.

jakość i wartość cennego metalu. Analiza tekstów asyryjskich i egipskich zdaje się także poświadczac istnienie sztabek cennego metalu opatrzonych pieczęcią⁹.

Jeżeli z podobną sytuacją mielibyśmy do czynienia w państwie lidyjskim, Lidyjczycy nie dokonaliby przełomu a zaledwie „usystematyzowaliby” rozwiązanie istniejące już na Bliskim Wschodzie. Teza taka oczywiście nie może być przyjęta, ale zwrócenie uwagi na opisany fakt stwarza nowe możliwości oceny tego, jak fenomen pieniądza w formie cennego metalu może być rozumiany. Niewątpliwie w późnej epoce żelaza można zaobserwować intensyfikację transakcji przeprowadzanych w formie odważanego srebra¹⁰. Metal ten nie stał się jednak uniwersalną jednostką wartości i płatności, ale państwa czy świątynie coraz częściej „uciekały” się do takiej formy pieniądza. Srebro w każdej formie było tak samo wartościowe, niezależnie od tego czy były to fragmenty biżuterii, brylki czy srebrne sztabki – rzucone na szalę wagi znaczyły tyle samo¹¹. Jak dowodzą od dawna prowadzone badania, siekane srebro służyło celom, które nie mogą być określane inaczej jak „monetarne”. Kiedy zachodziła potrzeba fragmenty srebra mogły być odważane, umieszczone w woreczku lub zawinięte w tkaninę¹² i opatrzone pieczęcią – w ten sposób uzyskiwano „jednostkę” o określonej masie, jakości i wartości, gwarantowaną pieczęcią informującą, kto był owym gwarantem. W tym zakresie świat grecki w żadnym stopniu nie był prekursorem¹³.

Praktyka taka sugerowana jest nie tylko dzięki znaleziskom (a takie srebro stanowiło większość ze skarbow pochodzących z terenów Izraela, o których była mowa wyżej), ale bardzo przypomina ją także jedna z historii opowiedzianych przez Herodota (3.96), dotycząca Dariusza I, królu Persji – *zloto i srebro z daniny przechowuje król w skarbcach w następujący sposób: każe je stopić i wlać w gliniane naczynia, a skoro naczynie jest pełne usuwa się glinianą powłokę. Jeżeli mu zabraknie pieniędzy,*

⁹ Balmuth 1975: 294-296; Bresson 2006: 3; Jursa 2010: 474-490.

¹⁰ Bresson 2006: 4.

¹¹ Kroll 2001: 199-206.

¹² Golani, Sass 1998: 57; Stern 1998: 48; Schaps 2004: 51, 223; Thompson 2003: 78-82.

¹³ Należy tu jednak zaznaczyć, że Ch. Howgego wskazuje, iż podobieństwa w charakterze i rozpowszechnieniu monet przebiegały dość jednorodnie w całym świecie greckim. Cechy te, jego zdaniem, sugerują, że uprawnionym jest interpretowanie tego zjawiska jako pojedynczego i w tym sensie wyjątkowego fenomenu. Howgego 1995: 15. Ważne jest jednak, aby zarysować ów fenomen w szerszej perspektywie.

każe oderwać jej tyle ile jej za każdym razem potrzebuje (tłumaczenie na język polski S. Hammer¹⁴).

W tym sensie srebro i jego odpowiedniki, było powszechnie rozpoznawalnym standardem wartości; było potencjalnym i w wielu okolicznościach (w szczególności w dalekosiężnym handlu) prawdziwym lub raczej właściwym środkiem wymiany¹⁵. Nie zaistniała natomiast żadna znacząca funkcja, która uczyniłaby ze srebra lub jego odpowiedników, pieniądź monetarny w pełnym tego słowa znaczeniu. To była właśnie ta granica, której Asyryjczycy czy Babilończycy nigdy nie pokonali. Srebro, bez względu na jego handlowe funkcje i monetarny charakter transakcji pozostało tylko srebrem, to znaczy nie zaistniała żadna widoczna różnica między srebrem służącym jako pieniądź, a srebrem w postaci srebra lanego, w formie biżuterii czy innego przedmiotu użytkowego. Z tego też powodu, jego funkcje były zmienne i ono samo mogło być i w wielu okolicznościach było stosowane wymiennie z innymi metalami czy zbożem bez żadnych oznak niedogodności. Zatem jego wpływ był ograniczony do sfery użytkowej, srebro, które docierało do Asshur, nie było dystrybuowane wśród ludności, tylko raczej pozostawało w rękach władzy czy kupców do czasu dokonania kolejnej transakcji. Co istotne, w przeciwieństwie do społeczeństwa greckiego – nigdy nie stało się tu synonimem bogactwa¹⁶. Z tego być może powodu, na przykład Babilończycy nigdy nie myśleli o srebrze jako o pieniądzu każdej potrzeby, jak zrobili to Grecy.

A. Bresson zwrócił uwagę, że w IV wieku p.n.e. perscy władcy bili własne monety, ale społeczności pod ich kontrolą pozostawały jeszcze niechętnie lub nawet bardzo niechętnie przyjęciu i szerokiemu stosowaniu pieniądza w formie monet¹⁷. W społeczeństwie greckim musiały zaistnieć zatem jakieś specyficzne okoliczności umożliwiające nie tylko przyjęcie, rozwój, ale i szybkie rozprzestrzenianie się pieniądza w postaci monety. Dlaczego pieniądź w formie monety był tak interesujący dla Greków, a dla ich sąsiadów nie. Odpowiedź pewnie tkwi w tym, że moneta wypełniła jakąś szczególną potrzebę istniejącą w społeczeństwie greckim¹⁸. Fenicjanie nie mieli potrzeby wprowadzenia tego rodzaju innowacji w handlu, chociaż mieli do czynienia ze srebrem przez wieki. W Egipcie farańskim handel odgrywał ograniczoną rolę, a wykształcone

tam mechanizmy musiały pozostawać wystarczające i zorganizowane wokół ugruntowanych już wzorców¹⁹.

To czego w Grecji poszukiwano to nowe formy rządzenia i administracji, by sprawnie zarządzać złożonymi procesami w ramach *polis*. Łatwość z jaką pieniądź monetarny może przechodzić z rąk do rąk, ułatwiać pozyskiwanie przychylności ludności by zdobyć władzę²⁰ oraz ujednoczyć sposób mierzenia wartości, uczyniły go odpowiednim dla greckich miast-państw²¹. Arystokratyczne społeczeństwo, którego wartości były cementowane przez wzajemność w sferze wymiany darów, tworzyło perspektywę, która ustaliła wiele podstawowych związków międzyludzkich²². Monety zostały wprowadzone wewnątrz systemu, w którym branie i dawanie było zasadniczym sposobem definiowania i wzmacniania porządku społecznego, stało się także sposobem zyskania awansu społecznego²³.

Jak pokazuje literatura grecka²⁴, nagradzanie przyjaciół, chęć by zaspokoić potrzeby, możliwość wzmacniania własnej niezależności i władzy było zachowaniem charakterystycznym dla archaicznego społeczeństwa greckiego. Ujednoczona wartość monety, jej zdolność do niemal nieograniczonej wymienialności, spotkały prawdziwą potrzebę i wypełniły ją jednocześnie przekształcając dotychczas istniejące stosunki wymiany. W świecie, w którym konflikty społeczne musiały być już silnie wyczuwalne, a moralny autorytet „dobrze urodzonych” zakwestionowany, pieniądź monetarny stał się uniwersalnym środkiem oceny bogactwa. Stał się podstawą nowej i szerzej skonstruowanej obywatelskości, a w sferze ekonomicznej przerwaniem tradycyjnych, arystokratycznych dróg myślenia²⁵.

¹⁹ Le Rider 2001: 30-35.

²⁰ Schaps 2004: 124-137 oraz znacznie szerzej Veyne 1990.

²¹ Osiągnięcie administracyjnej kontroli nad biciem monet, czy może raczej zdefiniowanie gwarantowanego przez państwo środka płatniczego, służącego procesowi budowania wczesnej *polis*, to niewątpliwie ważne osiągnięcie okresu archaicznego, Kroll 2000: 87.

²² O tej funkcji pieniądza pisał już Arystoteles w Etyce Nikomachejskiej (1133a29-33). W swych rozważaniach zauważył on, że pieniądź jako miernik wartości, uczynił różne potrzeby współmiernymi i w ten sposób stał się ważnym instrumentem tworzenia związków między ludźmi i godzenia ich potrzeb.

²³ Gernet 2010: 123; von Reden 1999: 51-70.

²⁴ Liczne przykłady można znaleźć w Iliadzie Homera (1. 225-244, 8.281-91, 13.366-9), u Hezjoda (Prace i Dnie 349-363) czy Herodota (5.62-63).

²⁵ Ostatnio Kurke 1991: 73-95; 1999: 303-304; von Reden 2010: 187-188, 1997: 154-156; Kim 2001 a: 44-46; Seaford 1994: 199; ale także Austin i Vidal-Naquet 1977:

¹⁴ Herodot, Dzieje, z języka greckiego przełożył i opracował S. Hammer, I, Warszawa 1959: 246.

¹⁵ Bresson 2006: 4.

¹⁶ Schaps 2004: 49-51.

¹⁷ Bresson 2006: 4.

¹⁸ von Reden 2010: 5, 187.

Należy jednak wziąć także pod uwagę fakt, że wymiana handlowa w archaicznej Grecji miała określone ograniczenia. Wprowadzenie pieniądza nie było wynalezieniem środka wymiany, było raczej jego przekształceniem i przeniesieniem do skali lokalnej, a w konsekwencji przyniosło bicie monet o małych nominałach, adekwatnych dla transakcji dnia codziennego. Wzrost liczby „drobnych” wczesnych monet greckich powinien, wzbudzić istotne wątpliwości dotyczące znanego już modelu (jak określił to H. Kim) relacji „ograniczony cel – wskazany określony użytkownik”. Tak szkicowany obraz prezentuje istotną zmianę w tym, jak moglibyśmy rozumieć użytkowanie monet i fenomen ich rozprzestrzeniania się jako narzędzia miary wartości i prostego udogodnienia, choć to duże uproszczenie²⁶.

Przyjrzenie się sieci handlowej istniejącej w basenie Morza Śródziemnego między IX a VI wiekiem p.n.e. być może pozwoli spróbować zrozumieć dlaczego srebro poza sferą ideologiczną nabrało tak dużego znaczenia w Grecji. Stworzy także perspektywę dla obserwacji nagłego nagromadzenia wspomnianych już skarbów z Zachodniego Brzegu Jordanu. Ułatwi spojrzenie na bliskowschodnią praktykę ważenia srebra i jego znakowania (opatrywania pieczęcią), jako możliwej inspiracji dla Lidyjczyków, a potem Greków, może dostarczać także częściowego wyjaśnienia dla właściwie wyłącznej adaptacji srebra jako standardu w dużych ośrodkach handlowych jak Ateny, Egina czy Korynt.

W ogromnym skrócie pisząc, zapotrzebowanie na srebro w rejonie Lewantu, miało pobudzić handlowe powiązania między środkową a zachodnią częścią basenu Morza Śródziemnego. Cypr, Kreta i Rodos miały działać tu jako kluczowe miejsca w docieraniu do Anatolii, strefy egejskiej czy Sardynii. Lewantyńscy kupcy byli powiązani przez Sycylię z lokalnymi cyklami wymiany w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego, stymulując wzrost lokalnych centrów jak Lefkandi i Ateny²⁷.

Wzrost potęgi asyryjskiej w VIII wieku p.n.e. zwiększył potrzeby handlowe, a trybut czerpany z lewantyńskich miast zdecydowanie wzmógł poszukiwania dostaw tego cennego metalu. Zwrócony ku zachodowi ruch morski przebiegać miał z wybrzeża anatolijskiego przez Cypr do Rodos i następnie wzdłuż Krety, ku zachodnim wybrzeżom

Grecji i dalej ku południowej Italii i Sycylii lub przez Cyklady do Eubei i Attyki, albo, przeciwnie do ruchu wskazówek zegara, wokół Egei. Właśnie te okoliczności pozwoliły przenieść niektóre elementy kultury orientalnej, zaadoptowane do potrzeb pojawiających się w centrach greckich, ale ponad wszystko pozwoliło to umieścić Grecję w sferze obiegu srebra²⁸. Należy wspomnieć, że Grecy mieli dość znaczne źródła srebra. Kopalnie na Sifnos, wyczerpane jeszcze przed końcem okresu archaicznego, w przywołanym okresie były dość obficie eksploatowane, w ograniczonym zakresie Laurion, rejon północnej Grecji i Tracji, Troady, w mniejszym stopniu Iliria²⁹ oraz półwysep Iberyjski³⁰.

Potęga neoasyryjska w szczycie swojego rozwoju, zintensyfikowała żądania trybutowe względem miast lewantyńskich dodatkowo wzmacniając proces obiegu srebra³¹. W ciągu VI wieku p.n.e. Egea pokonała próg, w którym miasta nie były już samowystarczalne rolniczo i musiały być wspierane przez import zboża – opłacanego przynajmniej w części przez eksport srebra³². Zdaniem J. Krolla stosunkowo długie zaznajomienie Greków z transakcjami dokonywanymi przy pomocy srebra pomaga wyjaśnić szybkie rozprzestrzenianie monet w drugiej połowie VI wieku p.n.e.³³. Wartość srebra była doskonale znana, a nagromadzenie kruszcu w rękach prywatnych i publicznych, pozwoliło na obfite zapasy metalu gotowe do przekształcenia w monety. Wspomniany badacz przeanalizował skarby srebra znajdujące w Grecji i stwierdził, że kruszec ten trafiał do Grecji dzięki pośrednictwu Fenicjan, natomiast brak skarbów w centralnej Grecji wytłumaczył fatalnym stanem badań i dość nieuważnym podejściem odkrywców, w tym archeologów³⁴. Jeżeli jednak znów powrócimy do znalezisk z Zachodniego Brzegu Jordanu, to okaże się, że istnieje pewien związek między przynajmniej jednym skarbem, tym pochodzącym

²⁸ Sherratt, Sherratt 1993: 366-369; Thompson 2003: 95.

²⁹ Bresson 2015: 265; Howgego 1995: 24-26; von Reden 2010: 28-29.

³⁰ Rafel, Montero, Castanyer, Aquilue, Armada, Belarte, Fairen, Gasull, Gener, Graells, Hunt, Martín, Mata, Morell, Pérez, Pons, Renzi, Rovira, Santos, Tremoleda, Villalba 2010: 175-202.

³¹ Gitin rozważał to zjawisko w odniesieniu do znalezisk pochodzących z Tel Ekron i datowanych na VII w. p.n.e. Gitin 1995: 69, ale także Gitin i Golani 2001: 36-38.

³² Sherratt, Sherratt 1993: 371, 374.

³³ Kroll 1998: 229-230, Kroll 2008: 14-15, 33-37; Seaford 2004: 93.

³⁴ Kroll 2001: 78.

56-8, których poglądy oparte były zasadniczo na rozważaniach Willa 1975: 233-246; Peacock 2006: 638-649.

²⁶ Kim 2001 a: 45-51, 2001 b: 7-21.

²⁷ Sherratt, Sherratt 1993: 364-366; Thompson 2003: 94-95.

z Tel Ekron, a Grecją. Przeprowadzone badania metalograficzne wytworów odkrytych w Tel Ekron zaowocowały opinią, że srebro z których wykonano ozdoby pochodziło z Laurion, Sifnos i Chalkidiki³⁵, choć stylistycznie nawiązywały one do wytworów fenickich i neoasyryjskich³⁶. Być może więc srebro opuszczało Grecję dzięki kupcom, także fenickim, zainteresowanym w dostarczaniu go do regionów takich jak Zachodni Brzeg Jordanu, gdzie istniało znaczne zapotrzebowanie na srebro³⁷. Pytanie, czy w tym systemie srebro dostawało się do skarbcza jako trybut, czy się z niego nie wydośtawiało i nie służyło jako środek społecznej komunikacji. Dochody i wydatki państwa z jednej strony i bogatych jednostek z drugiej były fundamentalnie zróżnicowane. Państwo nie odgrywało istotnej roli w bezpośrednim handlu między ludźmi.

W opisany sposób mogła kształtować się sytuacja na moment przed zaistnieniem pieniądza monetarnego i tło dla rozwoju monety w środowisku greckim. Gdy zaś moneta pojawiła się w Grecji uwydatniły się praktyczne różnice między nią a wschodnim światem śródziemnomorskim. Przede wszystkim na rynkach w Egipcie, Lewancie czy Mezopotamii srebro nie było wyłącznym środkiem płatności. Nawet w Babilonie, największym mieście Mezopotamii, aż do czasu podboju przez Aleksandra, inne dobra takie jak jęczmień, daktyle czy wełna mogły odgrywać tę rolę³⁸. Poza tym we wschodnim świecie śródziemnomorskim tradycją było ważenie srebra, by uzyskać odpowiednią ilość kruszcu dla określonej transakcji. Wiązało się to także z brakiem zaufania odnośnie metalu, który był w obiegu; każda płatność mogła być otwarta na kwestionowanie³⁹. Jednak fundamentalnym punktem jest to, że srebro w postaci monety choć raz przeszło przez ręce państwa, które przybiło znak swojego autorytetu i, co ważniejsze, to ono gwarantowało jakość i wartość swojej monety. Zatem w obrębie *polis* monety mogły być liczone nie zaś wazone⁴⁰. Wymiana między ludźmi była gwarantowana przez *polis* a jednocześnie wolna od interwencji państwa, wypełniając właściwie opis pieniądza w postaci monety, który przedstawił Arystoteles.

Literatura

- Austin M. M. i Vidal-Naquet P. 1977. *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction*. London.
- Balmuth M. 1967. *The monetary forerunners of coinage in Phoenicia and Palestine*. W: A. Kindler (ed.), *Proceedings of the International Numismatic Convention, Jerusalem, 27-31 December, 1963*. Tel Aviv, 25-32.
- Balmuth M. 1975. *The critical moment: the transition from currency to coinage in the eastern Mediterranean*. "World Archaeology" 6. 3, 293-298.
- Balmuth M. 2001. (ed.), *Hacksilber to Coinage: New Insights into the Monetary History of the Near East and Greece*. New York [Numismatic Studies no. 24].
- Bresson A. 2006. *The origin of Lydian and Greek coinage: cost and quantity [3rd International Conference of Ancient History, Fudan University, Shanghai, 17-21.08.2005]*. "Historical Research" 5, 149-165 (in Chinese translation).
- Bresson A. 2015. *The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City States*. Princeton.
- Cartledge P., Cohen E., Foxhall L. (eds.) 2001. *Money, Labour and Land. Approaches to the Economics of Ancient Greece*. London.
- Gernet L. 2011. *O symbolice politycznej: ognisko publiczne*. W: W. Lengauer, P. Majewski, L. Trzcionkowski (eds.) *Antropologia antyku greckiego. Zagadnienia i wybór tekstów*. Warszawa, 114-126.
- Gitin S. 1995. *Tel Migne-Ekron in the 7th century BCE: the impact of economic innovation and foreign cultural influences on a Neo-Assyrian vassal city-state*. W: S. Gitin (ed.), *Recent Excavations in Israel: a View to the West* (Dubuque: Archaeological Institute of America, Colloquia and Conference Papers No.1), 61-71.
- Gitin S. i Golani A. 2001. *The Tel Migne-Ekron silver hoards: the Assyrian and Phoenician Connections*. W: M. Balmuth (ed.) 2001, 27-48.
- Golani A. i Sass B. 1998. *Three seventh-century BCE hoards of silver jewelry from Tel Migne-Ekron*. "Bulletin of the American Schools of Oriental Research" 311, 57-81.
- Harris W. (ed.) 2008. *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*. Oxford.
- Howgego Ch. 1990. *Why did ancient states strike coins*. "Numismatic Chronicle" 150, 1-25.
- Howgego Ch. 1995. *Ancient History from Coins*. London.

³⁵ Stos-Gale 2001: 62.

³⁶ Gitin i Golani 2001: 28-48;

³⁷ Thompson 2003: 95-96.

³⁸ Jursa 2010: 474.

³⁹ Bresson 2015: 266-268.

⁴⁰ Picard 1984: 679-682.

- Jursa M. 2010. *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth*. Münster.
- Kim H. 2001a. *Small change and moneyed economy*. W: P. Cartledge, E. Cohen, L. Foxhall (eds.) 2001, 44-51.
- Kim H. 2001b. *Archaic coinage as evidence for the use of money*. W: A. Meadows, K. Shipton (eds.) 2001, 7-22.
- Kletter R. 2003. *Iron Age Hoards of Precious Metals in Palestine – an “Underground” Economy?* “Levant” 5, 139-152.
- Kletter R. 2004. *Coinage before coins? A Response*. “Levant” 36, 207-210.
- Kletter R. i Brand E. 1998. *A new look at the Iron Age silver hoard from Eshtemoa*. “Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 114. 2, 139-54.
- Kraay C. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*. London.
- Kroll J. 1998. *Silver in Solon’s laws*. W: R. Ashton i S. Hurter (eds.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin Jessop Price*. London.
- Kroll J. 2000. *Review of Leslie Kurke’s Coins, Bodies, Games and Gold: the Politics of Meaning in Archaic Greece*. “Classical Journal” 96 (1), 85-90.
- Kroll J. 2001. *Observations on monetary instruments in pre-coinage Greece*. W: M. Balmuth (ed.) 2001, 77-91.
- Kroll J. 2008. *The Monetary uses of weighed bullion in Archaic Greece*. W: W. Harris (ed.) 2008, 12-37.
- Kurke L. 1991. *The Traffic in Praise. Pindar and the Poetics of Social Economy*. Ithaca and London.
- Kurke L. 1999. *Coins, Bodies, Games and Gold: the Politics of Meaning in Archaic Greece*. Princeton.
- Le Rider G. 2001. *La naissance de la monnaie, pratiques monétaires de l’Orient ancien*. Paris.
- Le Rider G. 2003. *Alexandre le Grande. Monnaie, finances et politique*. Paris.
- Mielczarek M. 2006. *Mennictwo starożytnej Grecji. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*. Warszawa – Kraków.
- Meadows A. i Shipton K. 2001. (eds.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World*. Oxford.
- Nicolet-Pierre H. 2002. *Numismatique grecque*. Paris.
- Peacock M. 2006. *The origins of money in Ancient Greece: the political economy of coinage and exchange*. “Cambridge Journal of Economics” 30, 637-650.
- Picard O. 1984. *Sur deux termes des inscriptions de la trésorerie d’Ai Khanoum*. W: Hommages a Lucien Lerat, vol. 2. Paris, 679-690.
- Rafel N., Montero I., Castanyer P., Aquilue X., Armada X., Belarte M., Fairen S., Gasull P., Gener M., Graells R., Hunt M., Martín A., Mata J., Morell N., Pérez A., Pons E., Renzi M., Rovira M., Rovira S., Santos M., Tremoleda J., Villalba P. 2010. *New approaches on the Archaic trade in the north-eastern Iberian Peninsula: exploitation and circulation of lead and silver*. “Oxford Journal of Archaeology” 29. 2, 175-202.
- Reden von S. 1997. *Money, law and exchange: coinage in the Greek polis*. “Journal of Hellenic Studies” 117, 154-76.
- Reden von S. 1999. *Reevaluating Gernet. Value and Greek myth*. W: Buxton, (ed.), *From Myth to Reason? Studies in the Development of Greek Thought*. Oxford, 51-70.
- Reden von S. 2002. *Money in the ancient economy: a survey of recent research*. “Klio” 84, 141-174.
- Reden von S. 2010. *Money in Classical Antiquity*. Cambridge.
- Schaps D. 2004. *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*. Ann Arbor.
- Seaford R. 1994. *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City State*. Oxford.
- Seaford R. 2004. *Money and the Early Greek Mind*. Cambridge.
- Sherratt S. i Sherratt A. 1993. *The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BCE*. “World Archaeology” 24. 3, 361-378.
- Stern E. 1998. *Buried treasure, the silver hoard from Dor*. “Biblical Archaeology Review” 24. 4, 46-62.
- Stern E. 2001. *The silver hoard from Tel Dor*. W: M. Balmuth (ed.) 2001, 19-26.
- Stos-Gale Z. 2001. *The impact of the natural sciences on studies of Hacksilber and early silver coinage*. W: M. Balmuth (ed.) 2001, 53-76.
- Thompson Ch. 2003. *Sealed silver in Iron Age Cisjordan and the ‘Invention’ of Coinage*. “Oxford Journal of Archaeology” 22. 1, 67-107.
- Veyne P. 1990. *Bread and Circuses*. New York.
- Will E. 1975. *Fonctions de la monnaie dans les cités grecques de l’époque classique*. W: J.-M. Dentzer, Ph. Gauthier, T. Hackens (eds.) *Numismatique antique, problèmes et méthodes*. Nancy-Louvain, 233-246.

Aleksandra Jankowska
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
alexandrajankowska@interia.pl